

Εκ. 106. (Αρωακά.) Σε αρχαία αγγειογραφία: γουαφός Ανδίων εν-θαλάσσι, με μακρό κεκλι-λό και είλες υφαντής κρηβύτης.

Εκ. 107. (Αίγιό.) Έπι-θηλάς κρηναίος Ανδίωνος στη μέση της ζω-τικής εντύπωσης εντός του δία στην Ολαρία.

από μέρους των ανθρώπων. Είναι ο μόνος θεός που η παρουσία του μπορεί με σχετική ασφάλεια να εξηγησθεί και στα μεσοελλαδικά χρόνια¹. Φαίνεται σαν ένας από τους επρώτους ή «πρωταίους» θεούς που επέζησε με την παλιά χθόνια αυστηρότητα ως το τέλος της μυκηναϊκής εποχής, όπως η ανερχόμενη τάξη των ευγενών και το ηρωικό έπος άρχισαν να εισάγουν στο όνομά του νέο περιεχόμενο.

Στα ιστορικά χρόνια υπήρχαν ακόμα ιερά του Ποσειδάνα, όπου ο θεός εξακολουθούσε να λατρεύεται ως κύριος του κάτω κόσμου και των γεωλογικών αναστατώσεων ή ως θεός των πηγών που αναβλύζουν από τα έγκατα της γης και όχι ως θεός του πελάγους. Στο ακρωτήριο Τσιταρο π.χ., στο νοτιότερο άκρο της ηπειρωτικής Ελλάδας, επέζησε ως τους πρώτους μετα-χριστιανικούς αιώνες μια λατρεία του «αγερουσίσιου», όπως τον έλεγαν, Ποσειδάνα. Το ιερό του ήταν στο στόμιο μιας σπηλαιώδους εκαπόδου προς τον Άδη, όπου λειτουργούσε και ψυχοσκοπείο και μαντείο για ανάκληση των ψυχών και για μυστικές τελετές². Στόμια καθόδου προς τον Άδη υπήρχαν κολλά στην Ελλάδα, το ταϊνάριο όμως, μέσα στο ιερό του Ποσειδά-να, είχε ξεπεράσει από τα αρχαϊκά χρόνια τη φήμη των άλλων. Το κολύ φημισμένο επίσης θεσπρατικό νεκρομαντείο, κοντά στον Αχέροντα και στην Αχερουσία λίμνη, ήταν κι αυτό αρχιαιότατο αρχικά στον υποχθόνιο Ποσειδάνα και στην πάρεδρό του Δέσποινα του κάτω κόσμου³.

1. Bl. Fr. Schachermeyr, Poseidon und die Entstehung des griech. Götterglaubens 1931, σελ. 63-64. Το ίδιο και στην κρίση του R. Seiwinter γ' ασκήτημέλητη στον Γνωστόν του 1932, σελ. 385 κκ. Ο Seiwinter ελίζει και την παρουσία των «επιτορορορορορο» στοιχείων των συνδόμενων με τον Ποσειδάνα ως ένδειξη της αρχαιότητας της λατρείας του, ο.π., σελ. 381.

2. Σάββατο μακρό κοιμητήριος τάφος (μήκος 80 και πλάτος 40 μέτρα), με επιτάφια λατρεύεται στο βράχο που οδηγούσε από

το ψηλότερο μέρος του τμήματος ως το ψυχοσκοπείο που βρισκόταν στο μαζύ του εκκλίσεως, στην ίδια σπηλιό ενόσχη με την σπηλιό της θέλασεως. Οι επιστάτες του ιερού, όσοι επιθυμούσαν να χρησιμοποιούσαν το ψυχοσκοπείο, μετίζαν σε μια τέλετοαρχική εκαπόδου (αποκρίση των φημισμένων εκαποδούτων του Ηρακλή, του Ορφέα, του Θερσία και του Παρθίου) ήταν μια προετοιμασία για την υλοποίηση της ερω- με το βασίλειο των ενάδων (βλ. τη μέλημη μου Ποσειδών ενάδων, Αρχ. Ερ. 1976, 109-110).

3. Εκτίσεις του Στ. Δάκρη για την εννοσχημή του νεώ-του

Εικ. 108. Όψη του ζώου της ημελιανής Δήμητρας στη Φυγιάλεια της Αρκαδίας, σύμφωνα με την περιγραφή του Πανσανίου (βλ. 42, 4 κ.ε.) η θεά είχε τη μορφή γυναικας καθισμένης; σε βράχο. Είχε κεφάλι και χείρη αλόγου. Φύλα πρόσβαλλαν γύρω στο σκαλί της. Φορούσε γυναικ μακρὸν ὡς τὰ πόδια και κρατούσε δελφίνον στο ένα χέρι και περιστέρρι στο άλλα.

Με αυτό το γνωρίσμα και με το εἶδη που τη συνόδευε και που ήταν καλή, η ἀπίστω-τρος αυτή αρχικά δεν ήταν θεά ούτε των αιτηρών ούτε γενική της βλάστησης (ως ἡμελιανή ήταν ἄραρη) του κάτω κόσμου και ως ἡποκτολή ήταν η παράνοσ του ἡπίουου Ποσειδῶ-να, κρηάρχο του κάτω κόσμου). Τον καιρό του Πανσανίου είχε τελείως μεταπηρήσει σε θεότητα της βλάστησης, διατηρώντας ὅμως την προσωποια της μέλαινας. Ἄλλες θεότητες του κάτω κόσμου, ὅπως ο Πλούτων, διατήρησαν και τις δύο υποστάσεις.

Συγγενής με την αρκαδική μέλαινα Δήμητρα ήταν η επίσης αλογοκεφαλή βοιωτική Μέ-δουσα ενός αμφορέα του μουσείου της Νεάπολης που εφομοῦσε ο L. Meliss, Jahrbuch d. deutsch. Instants 1914, 182. Η Μέδουσα αυτή, όπου βασίτησε το εἶδὸ σκῆδιο της ημελιανῆς Δήμητρας, έχει τις εἰς τις διαφορές: στην πλάτη της φερόταν το σκῆδιο φερό που το έχει ανοιχτὸ (ὅπως άλλες επικουπίσεις της Μέδουσας). Το φύλο λείων και από το μέση και από το κεφάλι της Μέδουσας (αντίθετο από το σπηθηοῦμένο γύρω της). Το δελφίνον και το περιστέρρι της μέλαινας Δήμητρας λείπουν επίσης από τη Μέδουσα της αγγειογραφίας. Η Μέδουσα κάθεται σε βράχο, ὅπως η εἶδὸ μέλαινα Δήμητρα, και ασοιμῆται στο γυνάτι της ἀμφότερες της εἰσάμεις των χερῶν της.

Η Αρκαδία, στην καρδιά της Πελοποννήσου και μακριά από τη θάλασσα, είχε εξίσου ακμαία λατρεία του υποχθόνιου Ποσειδῶνα, μάλιστα με πολλά με ανθρωπομορφικά στοιχεία: στη Θέλωουσα ο Ποσειδῶνας και η θεά Ερινύς (στους τόπικούς μύθους η Δήμητρα Ερινύς) συναντήθηκαν με τη μορφή αλόγων από την ένωση τους γεννήθηκε το δαιμονικό ἄλογο Αρειῶν, γνωστό και στην Ιλιάδα, η οποία το ονομάζει ἔθιον Ἄρειων, Ψ 346. Ἄλλος αλογομορφος και φτερωτός γιος του Ποσειδῶνα ήταν ο Πήγασος που τον είχε από μια παρόμοια προς την Ερινύν τερατώδη μορφή του κάτω κόσμου, τη Μέδουσα. Ἄλλα ασυνήθη ἄλογα είχε φέρει στον κόσμο σκίζοντας τη γη ἡ ογκώδεις βράχους με την τρίαίνα (στη Θεσσαλία τον ονομαστό Σκύριο και στην ακρόπολη των Αθηνῶν παρόμοιο ἄλογο, κατά τη φιλονικία με την Αθηνά για την κατοχή της γης) μόνο ο νεώτερος μύθος που ἔφερε τον Ποσειδῶνα θεό του κελάγουσ διηγούνταν πως στην Αθηνά είχε αναβλύσει αλαμυρό νερό). Στη στενή σχέση του με τα ἄλογα οφείλεται το ἐπιθετό του ἄπικου. Πολλοί πιστεύουν πως ο ἴδιος ο θεός, προτού γίνει ἄπικουσ ήταν ἄΠοσειδῶν Ἴπικου, δηλαδή ἰπὸμορφος θεός: ήταν το δαιμονικό ἄλογο που ἄρπαξε στη ράχη του τους ανθρώπους και τους ἔφερε στον Ἄδη. Ἄλογα του εἰδους αυτού ήταν διαρκῶς παρόντα στον κάτω κόσμο για να φέρουν εκεί τους ανθρώπους που πέθαιναν (στα ιστορικά χρόνια ο Ἄθης εἶχε ἔ το ἐπιθετό κλυτόπωλοσ, ως κάτοχος των αλόγων αυτών).

Στη Φυγιάλεια η πάρεδρος του ἰπικῶ Ποσειδῶνα ονομαζόταν ἡμελιανή Δήμητρασ (ως αρχόντισσα στο βασίλειο του σκότους ὄχι ως ἡμελαειμονοδοσα, ὅπως νόμιζαν μερικοί φιγα-λεῖς). Ο Πανσανίας κατά την επίσκεψή του εκεί (βλ. 42, 4) πληροφορήθηκε για τη μορφή που είχε ἕνα αρχαϊκό ξόανό της: που-δεν σωζόταν ἐπί-των-ημερῶν-του: ήταν στυμμένο σε μια σπηλιά αφιερωμένη στη λατρεία της υποχθόνιας αυτής θεάς. Η μέλαινα Δήμητρα, αν και σύζυγος του Ποσειδῶνα (ὅπως και ἄλλου μύθους η Μέδουσα), δεν είχε την εἰδεχθῆ ὄνη της Μέδουσας. Ἐμοιάζε με γυναικία ντυμένη μαύρο χιτῶνα, μακρὸν ὡς τὰ πόδια. Εἶχε κεφάλι αλόγου, περιβαλλόμενο από φύλα, τα οποία ὅμως δεν εμκόδιζαν να φαίνεται η αλογίσια χείρη της θεάς. Ἦταν καθισμένη σε βράχο και κρατούσε στο ένα χέρι δελφίνον και στο άλλο περιστέρρι (εἰκ. 108), σύμφωνα με κειρό λόγοσ, ἀπόρητην που ἴσως ανακοινωῶνταν στις μυστικές τελετές της Λυκόσουρας για τη θεά Δέσποινα που ήταν κόρη της μέλαινας Δήμη-τρας και του Ποσειδῶνα (Παυσ. β, 37, 9). Η παρουσία ὅμως του δελφινῶ είναι ευνόητη και χωρίς τη βοήθεια του κειροῦ λόγου: τον καιρό που ἔγινε το ἀγάλμα ο σύζυγος της μέλαινας Δήμητρας Ποσειδῶν ήταν ἤδη θεός του κελάγουσ, με σύμβολο το δελφίνον. Με την ἴδια τη Δήμητρα, ως θεά της βλάστησης ἡ των δημητριακῶν καρπῶν, δεν είχε κανένα δεσμό το

δελφίνι. Επομένως η μύση αποκάλυπτε την αρχική σχέση της θεάς με τον Ποσειδώνα, από την οποία γεννήθηκε η πιο σεβάσιμα θεά των αρκάδων Δέσποινα. Η υποχθόνια Δήμητρα εξελίχθηκε στα ιστορικά χρόνια σε θεότητα της ευφορίας της γης, όπως ο Πλούτων και άλλες θεότητες του κάτω κόσμου. Στο δεύτερο μ.Χ. αιώνα ο Πausανίας βρήκε τη θεά να φέρει ακόμα το προσωνύμιο «μέλαινα», ήταν όμως μόνο θεά της βλάστησης, μη δεχόμενη ως προσφορές θυσίες αιματηρές, αλλά μόνο καρπούς των δέντρων και δημητριακού, καθώς και σταφύλια, κερήβρες μελισσών, λάδι και μαλλιά προβάτων άπλυτα και ακατέργαστα (8, 42). Η αρκαδική μέλαινα Δήμητρα είναι το καλύτερο παράδειγμα θηλυκής ύπαρξης του κάτω κόσμου που μεταπήδησε σε θεότητα της βλάστησης.

Οι αρκάδες είχαν και άλλες θεότητες του κάτω κόσμου με καλιούς, σχεδόν λησμονημένους, δεσμούς προς τον υποχθόνιο Ποσειδώνα όπως την Ευρυνόμη, για την οποία υπήρχε ιερό και ναός σε μικρή απόσταση έξω από τη Φιγάλεια. Υπήρχε και γι' αυτή παλιό ξόανο που την παρίστανε σα γυναίκα, η οποία όμως από τη μέση και κάτω είχε τη μορφή ψαριού. Το ιερό το άνοιγαν μια μόνο μέρα το χρόνο για τις ιλαστήριες ιεουργίες που είχαν το σκοπό να κατευνάσουν την οργή της θεάς. Η Ευρυνόμη, αντίθετα προς τη Δήμητρα, παρέμεινε φοβερή και στα ιστορικά χρόνια. Πως οι φιγαλείς τη φοβούνταν και στα χρόνια του Πausανία φαίνεται από τη συνήθεια να κρατούν το ξόανό της δεμένο με χρυσές αλυσίδες (8, 41, 6), ώστε να μην μπορεί να βγει από το ναό και να βλάψει τους ανθρώπους.

Το έργο στα ιστορικά χρόνια ήταν έμβλημα θεών ή δαιμόνων του κάτω κόσμου. Σε αναθηματικά ανάγλυφα απεικονίζεται και αυτό, ολόκληρο ή μόνο το κεφάλι του, καθώς και σε επιτάφιας στήλης για θνητούς ανθρώπους. Κεφάλι αλόγου σκαλιστήκε σε αναθηματικό ανάγλυφο, ελληνιστικών χρόνων, από την Πάτρα, όπου ο θεός φαίνεται καθιστός, ενώ αρκετά πρόσωπα σεβιζόντων (άνδρες, γυναίκες και παιδιά) τον πλησιάζουν με ένα κριάρι για τη θυσία. Αν η όρθια θεϊκή μορφή που φαίνεται πίσω από το θεό είναι η Υγεία, ο καθιστός θεός μπορεί να είναι ο Ασκληπιός, του οποίου η καταγωγή είναι χθόνια και του οποίου ιερό αναφέρει ο Πausανίας στην Πάτρα (7, 21, 13).

Και στη Μαντίνεια ο μεγαλύτερος θεός ήταν ο ίππιος Ποσειδώνας. Το ιερό του, σε μικρή απόσταση έξω από τον οχυρωτικό περίβολο της πόλης, παρέμεινε σεβαστό από τα αρχαϊκά χρόνια ως το τέλος της αρχαιότητας. Στο δεύτερο μ.Χ. αιώνα, όταν το ανακαίνισε ο Αδριανός, ήταν σχεδόν ερειπωμένο, αλλά και έτσι ο χώρος αποτελούσε άβατο και ήταν περιφραγμένος και ενέπνεε ιερό φόβο. Οι τεχνίτες που έχτισαν το νέο οικοδόμημα δεν κείραξαν τα αρχαϊκά ερείπια, αλλά εργάστηκαν σε κάποια απόσταση απ' αυτά για να μην επηρεαστούν από την ολεθροφόρα δύναμή τους, της οποίας θύμα υπήρξε ο αρκάδας βασιλιάς Αίπυτος που είχε μπει χωρίς σεβασμό στον περιφραγμένο χώρο (Πaus. 8, 10, 2 κπ.). Ως κυρίαρχος του κάτω κόσμου ο Ποσειδώνας ήταν πολύ αυστηρός θεός σ' όλα τα ιερά του.

... Ο «ἀναξ Ποσειδῶν» της προθωρακικής Κορίνθου ήταν επίσης θεός του κάτω κόσμου. Το μεγαλύτερο ιερό του βρισκόταν σε άσλος στα νοτιοδυτικά του Ακροκορίνθου, όπου βρέθηκαν πολλές εκατοντάδες γραπτών πήλινων πινακίδων με παραστάσεις του ίδιου και άλλων θεών: στην αυθεντικότερη απεικόνισή του ο Ποσειδώνας ήταν έφιππος, με πελώρια τρίαινα στο δεξιό χέρι, όπως φαίνεται και στα παλαιότερα νομίσματα της Ποτειδαίας, η οποία ήταν αποικία των κορινθίων. Στο κορινθιακό ιερό που έφτασε στη μεγαλύτερη ακμή του στα αρχαϊκά χρόνια, οπότε επίσημα ο Ποσειδώνας είχε ήδη γίνει θεός του πελάγους, φυσικό ήταν να υπάρχουν και πινακίδες που τον παρουσίαζαν με την άγνωστη στην καλύτερη ιστορία του Αμφιτρίτη, ως πάρεδρό του.

Η αρρολική Ερμιόνη που είχε ιδιαίτερη προτίμηση στη λατρεία υποχθόνιων θεοτήτων!

1. Είχε και τον καιρό του Πausανία ναό της υποχθόνιας Δήμητρας, πίσω από τον οποίο υπήρχαν τρεις χωριστοί ιεροί περίβολοι, ο ένας αφιερωμένος στο βασιλιά του κάτω κόσμου

Κλάμενο (με χρώμα αναγωγής του Κερβέρου), άλλος στον Πλούτωνα και τρίτος στην Αχρυσούλη λίμνη (Πaus. 2, 35, 10).

δεν υστερούσε και στη λατρεία του πιο αρχαίου ανάμεσα τους, δηλαδή του Ποσειδώνα, για τον οποίο είχε ναό στην ακαλία πόλη (Παυσ. 2, 34, 10). Στην ίδια θέση υπήρχε και ναός της καλής χθόνιας Αθηνάς, όπως θα το περίμενε κανείς.¹

Στην Αχαΐα ο Ποσειδώνας που είχε προκαλέσει το 373 π.Χ. τον κατακτονισμό της Ελίκης ήταν επίσης ο ενοσίχθων ή γαιοσειστής θεός και όχι ο πελάγιος. Στα προϊστορικά χρόνια, πριν από τους αιχμούς, κατοικούσαν εκεί οι ιωνες, τους οποίους έδιωξαν οι αχαιοί που είχαν έρθει από την Αργολίδα και από τη Λακωνία, τις οποίες κατέλαβαν οι δωριείς. Οι ξεσπιτωμένοι από την Πελοπόννησο ιωνες είχαν εγκατασταθεί προσωρινά στην Αττική και στη Βοιωτία και έπειτα μετανάστευσαν στη μικρασιατική Ιωνία, όπου εξακολούθησαν να έχουν ως μεγαλύτερο θεό τους τον Ποσειδώνα αποκαλώντας τον όμως όχι ελίκιον (από την Ελίκη), αλλά ελικώνιον (από τον βοιωτικό Ελικώνα, όπου τον είχαν γνωρίσει καλύτερα, πριν από τη μετανάστευση· στην Ελίκη άλλωστε ο Ποσειδώνας δεν είχε κάνει ακόμη τόσο αισθητή τη παρουσία του, όπως στα 373 π.Χ.).

Η τόσο συχνή παρουσία του χθόνιου Ποσειδώνα στην Πελοπόννησο είχε κάνει τον ιστορικό Έφορο (του 4ου π.Χ. αι.) να θεωρεί τη χώρα αυτή ασκητήριον Ποσειδώνος· η ειεράν Ποσειδώνος (Διόδ. 15, 49. Βλ. και Wilamowitz, Gl. d. Hellen. 1, 214).

Το ίδιο όμως είχε υποστηρίξει και για τη Βοιωτία ο αλεξανδρινός λόγιος Αρίσταρχος: «Βοιωτία δὴν ἱερὰ Ποσειδῶνος» και ο Όμηρος ελικώνιον τὸν Ποσειδῶνα εἶρκεν ἀπὸ Ἐλικῶνος (Μέγα Ετυμ. 547, 16 κ.). Μόνο στα προομηρικά χρόνια ήταν γνωστό γιατί το ημέγα και ζάθεον (θεικότατον) αυτό όρος, όπως χαρακτηρίζει τον Ελικώνα η ηρώδεια Θεογονία (στ. 2 κ.), θεωρούνταν ως η έδρα του Ποσειδώνα. Αργότερα στον Ελικώνα ο Ποσειδώνας παραγκωνίστηκε από το Δία, του οποίου βωμό κοντά σε «ἰοειδέα κρήνην» ξέρι ηδὴ η Θεογονία (στ. 3). Σημαντικό όμως είναι πως μια πηγή του Ελικώνα είχε το όνομα «Ἴπκου κρήνη» ή ἄπκοκρήνη: την είχε δημιουργήσει ο μεγάλος ἵππιος θεός, ο κυρίαρχος του βουνού, χτυπώντας το έδαφος με την σπλή του. Ο ομηρικός ύμνος για τον ημέγα θεόν Ποσειδώνα» τον παρουσιάζει ως εξουσιαστή του Ελικώνα (στ. 3), αν και τότε ο Ποσειδώνας ήταν θεός του πελάγιος. Άλλος ομηρικός ύμνος (για τον Απόλλωνα, στ. 230) ξέρι το φημισμένο «ἀγλαὸν ἄλσος» του ογγήστιου Ποσειδώνα, μεταξύ Θηβών και Αλιάρτου, το οποίο τρίτος ομηρικός ύμνος (για τον Ερμή, στχ. 186—187) το αποκαλεί «ἀγνόν πολυήρατον ἄλσος ἐρι-σφαραγόν Γαιηόχου». Τον καιρό του Πausανία η πόλη Ογγηστός (ονομασμένη κατά τους τοπικούς μύθους από το γιό του Ποσειδώνα Ογγηστό) ήταν εγκαταλειμμένη, υπήρχε όμως ακόμα το ἄλσος με ναό και με ἄγαλμα του Ποσειδώνα. Μερικοί εντόπιζαν στη βοιωτία και τη γέννηση του θείου αλόγου Αρείονα και διηγούνταν πως ο Ποσειδώνας είχε συννευθεῖ υπό

1. Η χθόνια φύση της Αθηνάς παραγνωρίστηκε γρηγορότερα παρά του Ποσειδῶνα. Οι δύο όμως θεότητες, οι αρχαίες τόσο συγγενείς, δεν έπαγαν και στα μεταγενέστερα χρόνια να λατρεύονται είτε μαζί είτε σε γειτονικούς ναούς ή ιερά, όπως στην ακρόπολη των Αθηνών (πριν και μετά την παραδόξωμένη «εἶρνη», στον Ἴππιου Κολωναί (όπου και οι δύο ως χθόνιοι είχαν το επίθετο εἰλαίου και ἐπιλήθον κοινό βωμό, Πaus. 1, 30, 4), στους Δελφοί (όπου η Αθηνά ως πρόνοια περιέλαβε ἀνενόχλητη στο ιεμένός της, ἐνὸς ο Ποσειδῶνας, μετά τον παραγκωνισμό του από τον Απόλλωνα, διατήρησε βωμό μέσα στο μεγάλο ναό του νίου θεού και το ιερό ἐποτειδώνιον σε μικρή ἀπόσταση από το ναό), στο Σούνιο (όπου και οι δύο διατήρησαν τα ιεμένα τους), στην Τροιζήνα (όπου ο' ἄλλη την αρχαιότητα ταίριζαν οι δύο κυριότερες θεότητες, ο Ποσειδῶνας με το επίθετο «βασιλεύς» και η Αθηνά με τα επίθετα «θετινάς» ή «πολιεύς»· τα τοπικά νομίσματα έφεραν στη μια όψη το κεφάλι της Αθηνάς και στην ἄλλη την τρίαινα (Πaus. 2, 30, 6). Στη Σάφο οι δύο θεοί είχαν πολύ κοντά το ιερό τους, η Αθηνά ως «αγοραία» και ο Ποσειδῶνας ως «ναυαγίος» (προστέτης από

τους αἰσιμόους, Πaus. 3, 11, 9). Στο ἄος Βόρειο, στα νῆα της Τείρας, υπήρχε παλιό ιερό, όπου λατρεύονταν από κοινού ο Ποσειδῶνας και η Αθηνά «σάφρα» (λεγόμενος το είχε ἰδρῶσι ο Οδυσσεύς (Πaus. 8, 44, 4).

2. Ο ελικώνιος και όχι ο πελάγιος Ποσειδῶνας τους συμπαράσθηκε κατά τον αποικισμό και αυτός έγινε ο προστέτης του «Πανιώνιος», του ιεροῦ που είχε γίνει κέντρο της ἀποικονίως των ἰωνικῶν κελών· εκεί οι ἀναφερόμενες από τον Ηρόδοτο βόδες ἰωνικές πόλεις γύριζαν τα «Πανιώνια» (1, 148). Ἐπί το ἀποικισμό χθόνιος Ποσειδῶνας και εὐθὺς μετά τον ἀποικισμό γιοραία έγινε και ο προστέτης των ἰωνῶν κελώνων· μεταξύ της καλῆς και της νῆας περὶ τῆς ἄρτης γοργά να κλουί(ζαι) με ναὸ περὶ τῆς ἄρτης, ὅπου με τη συμβολή του ἰωνικού ἔθνους να ἐλεγχθεῖ σε θεό του κελώνος.

3. Και στην κελιογονιστική Αχαΐα ο καλὸς γαιοσειστής Ποσειδῶνας είχε ἀντικειμενοθεῖται από τον Δία, παλιό κροσό προκαίσει τον κατακτονισμό της Ελίκης. Η ἀρχαία συμπολιτεία χρησιμοποιούσε ως κέντρο της το ιερό του κομνηρόου Δία» στο Αίγιο (Πaus. 7, 24, 2).

μορφή αλόγου με την Ερινόν κοντά στην κρήνη Τιλφουίου (που θυμίζει την αρκαδική Θέλυππουα), η οποία βρίσκεται κοντά στην Κορπαίδα, λιγότερο από δέκα χιλιόμετρα δυτικά της Αλιάρτου, στους πρόποδες του Τιλφουίου όρους, μιας παραφυάδας του Ελικώνα. Ο Ποσειδάνας εδώ χάρισε το θαυμαστό άλογο στο βασιλιά της Αλιάρτου (Σχολ. Ιλ. Ψ 346).

Στην Αθήνα, αντί του ευρύτερα γνωστού θεού Ποσειδώνα - Γαϊαόχου (δηλ. του υποχθόνιου κι όχι του θαλάσσιου Ποσειδώνα), υπήρχε τοπικός χθόνιος δαίμονας με τα ίδια γνωρίσματα, ο οποίος ονομαζόταν Ερεχθεύς¹. Για τη χθόνια αυτή τοπική θεότητα υπήρχε στην αθηναϊκή ακρόπολη ναός που ο Ηρόδοτος 8, 55 τον λέει «νήον Ἐρεχθεὸς τοῦ γηγενέος» (δηλ. του τοπικού χθόνιου θεού Ερεχθέα). Ο «νήος» αυτός ή το ιερό εξακολούθησε και αργότερα (όταν οι χθόνιος θεότητες άρχισαν γοργά να παραχωρούν τη θέση τους σε ουράνιες) να λέγεται Ερέχθειο, αν και ο Ερεχθεύς παραγκωνίστηκε από τον Ποσειδώνα και η Αθηνά πολύς εγκαταστάθηκε ως η κύρια θεότητα στον ίδιο ναό².

Τη νεότερη μορφή του Ποσειδώνα, τη θαλάσσια, την ενσάρκωσε στην Αθήνα ένας άλλος τοπικός δαίμονας, ο Αιγεύς (από τη ρίζα αιγ-, τη γνωστή από το Αιγ-αίο πέλαγος ή την κατ-αιγ-ίδα που σημαίνει το νερό). Όταν ο θαλάσσιος Ποσειδώνας κυριάρχησε, ο Αιγεύς ξέπεσε εντελώς σε ήρωα.

Οι αθηναίοι, όταν μνημόνευαν το μύθο της έριδας του Ποσειδώνα και της Αθηνάς, ονόμαζαν το νερό που (σύμφωνα με τη μεταγενέστερη-από τις δύο απόψεις) ανέβλυσε από το χτύπημα της τριαινας «Ερεχθίδα θάλασσα» κι όχι «Ποσειδωνία θάλασσα» (Απολλόδ. 3, 14, 1). Στους μύθους η παρακίνηση του Ερεχθέα και η υποκατάστασή του από τον Ποσειδώνα εξηγούνταν με το φόνο του Ερεχθέα από τον Ποσειδώνα (ύστερα από αντίθεση που είχε ανακύψει μεταξύ τους, Ευριπ. Ἴων 281—282, Ισοκρ. Παναθηναϊκός, 193). Άλλοι έλεγαν πως ο Δίας σκότωσε τον Ερεχθέα για να ευχαριστήσει τον Ποσειδώνα (Υγίνος 46), πολλοί όμως ευλαβείς αθηναίοι δέχονταν απλούστερα την ταύτιση των δυο θεών σημειώνοντας στα αναθήματά τους «Ποσειδῶνι- Ἐρεχθεῖ». Οι απόψεις είναι σημαντικές για τον τρόπο, κατά τον οποίο ένας νεότερος θεός μπορούσε να πάρει τη θέση καλιότερου: τον εξότωνε ή ταυτιζόταν μ' αυτόν (αν η αντίθεση ήταν ανάμεσα σε θεό και θεά, μπορούσε να αρθεί με την ένωση των δυο και με κιερό γάμο, βλ. παραπ., σελ. 68). Μια παράδοση σχετική με το όνομα της πόλης αναγνώριζε την παλαιότερη υπερχή του Ποσειδώνα, από τον οποίο η πόλη είχε ονομαστεί Ποσειδωνία: πήρε το όνομα Ἀθήναι, όταν η Αθηνά υπερίσχυσε στην έριν της με τον Ποσειδώνα (Στράβ. 9, 397). Και ο Ισοκράτης στο παραπάνω χωρίο (Παναθ. 193) αναφέρεται στην παλαιότερη κατοχή της γης από τον Ποσειδώνα.

Κυρίαρχος θεός ήταν αρχικά ο χθόνιος Ποσειδώνας και στη θεσσαλική ενδοχώρα. Οι μαρτυρίες είναι σπανιότερες για την απόκεντρη αυτή περιοχή και για μια τόσο παλιά εποχή, αρκεί όμως να το βεβαιώσει η συνήθεια των πιο απομακρυσμένων από τη θάλασσα θεσσαλικών πόλεων να χρησιμοποιούν στα ιστορικά χρόνια ως έμβλημα στα νομίσματά τους την τριαινα³ ή το δαιμονικό άλογο Σκύφιο που κατά τις τοπικές παραδόσεις το είχε βγάλει από τα έγκατα της γης ο Ποσειδώνας σκίζοντας πελώριο βράχο με την τριαινα⁴. Οι βοιωτίαι, πριν εγκαταλείψουν την παλιά τους πατρίδα Θεσσαλία ήξεραν τον Ορχηστή ως υδρονύμιο (δηλ. ποταμό στην περιοχή της Σκοτούσσας), πράγμα που είναι συμφωνότερο με τον χθόνιο Ποσειδώνα ως θεό των πηγών και των ποταμών. Στη Βοιωτία έδωσαν το όνομα αυτό σε πόλη, ήμησαν όμως κοντά σ' αυτή με σημαντικό ιερό (το σημαντικότερο της Βοιωτίας) τον γαϊόσχο πατρογονικό τους θεό.

¹ Όπως στην Αττική το τοπικό όνομα του χθόνιου Ποσειδώνα ήταν Ερεχθεύς, έτσι στη

1. Ο αττικός Ερεχθεύς χωρίς δυσκολία είχε ταυτιστεί και στην αρχαιότητα με τον Ποσειδώνα (βλ. το γλίσσημα του Ηούριου: «Ἐρεχθεὸς ὁ Ποσειδῶν ἐν Ἀθήναις»). Κατ' παλαιὰ συνέθεια εκλεγέταν στην Αθήνα κούρος ιερός για τον Ερεχθεά και για τον «γαϊόσχο» Ποσειδώνα.

2. Αυτή κυρίως η παρατήρηση όκανε την Paula Philippson, *Thessalische Mythologie* 1944, σελ. 31 να σημειώνει πως ολόκληρη η θεσσαλική ενδοχώρα ήταν κείνη του Ποσειδώνα: die gesamte Binnenlandschaft Thessalien dem Erdgatten Poseidon geweiht war.

Θεσσαλία ήταν Πετραιός,¹ όπως συχνά αποκαλείται ο δημιουργός του Σκόφιου. Οι θεσσαλοί τον αποκαλούσαν και Πέλωρο, όπως φαίνεται από τη γιορτή Πελώρια, της οποίας ήταν ο επάνυμος. Ο Πετραιός στα Τέμπη έσκιος το βουνό, ώστε δια μέσου του εκεί αωλάνα χύθηκαν στη θάλασσα τα νερά που κάλυπταν τη θεσσαλική πεδιάδα: ο Ηρόδοτος 7, 129 μεταχειρίζεται γι' αυτόν το κοινότερο όνομα Ποσειδών και συμφωνεί με τους θεσσαλούς της εποχής το πως ο γαισίστιος θεός έσκιος το βουνό για να βρεί διέξοδο προς τη θάλασσα ο Πηνειός.

Στα ιστορικά χρόνια η λατρεία του Ποσειδώνα στη θεσσαλική ενδοχώρα (προπάντων στην Πελαγονίαιδα) βρισκόταν στη δεύτερη βαθμίδα της εξελίξης της (η πρώτη ήταν του Πετραιού ή καθαρά αποθνήσκου θεού). Ο θεός δηλ. τιμώνταν τώρα για τη σχέση του με τα νερά των πηγών και των ποταμών (ως εκρημνιστός ή εκρημνούχος και ανυμφαγέτης), τα οποία αυτού εξαπέστελλε από τα βάθη της γης². Η επόμενη τρίτη βαθμίδα είναι του σφυάλλιμου, δηλ. του θεού που «τρέφει τα φυτά, γνωστού από πηγές φιλολογικές και επιγραφικές. Στη Λάρισα βρέθηκε μαρμάρινη στήλη, ασυνήθους ύψους (2, 63 μ.), στημένη σε λιθινό βάθρο δύο βαθμίδων, με την επιγραφή: «Ποτειδώνι (ή Ποτειδώνι, κατά τη θεσσαλική διάλεκτο), κραναίαι, πυλαίαι» (του 4ου π. Χ. αιώνα)³. Η στήλη υποτίθεται πως ήταν στημένη κοντά σε μνημειακή κρήνη, στην περιοχή μιας πόλης του τείχους.

Η τέταρτη ή τελευταία βαθμίδα της εξελικτικής πορείας του Ποσειδώνα τον αποξένωσε οριστικά από την αρχική υποχθόνια φύση του και τον έκανε θεό του πελάγους. Η διαδικασία αυτή άρχισε στα νησιά και στα μικρασιατικά παράλια, πριν από τα 1000 π. Χ., ταυτόχρονα με την εμφάνιση της νέας θαλάσσιας νόμφης Αμφιτρίτης ως παρέδρου του. Οι μύθοι παρουσιάζουν την Αμφιτρίτη ως σύζυγο του Ποσειδώνα, δεν ξέρουν όμως παιδιά του ζεύγους αυτού, εκτός του τερατόμορφου Τρίωνα (σπάνια και μιας σχεδόν αφανούς κόρης Ρόσης). Από άλλες όμως θεές ή ηρωίδες είναι γνωστά πάρα πολλά παιδιά του Ποσειδώνα (από τη Θόσσα ο Πολύψημος, από τη Μέδουσα ο Χρυσάωρ και ο Πήγασος, από την Αμμιάνη ο Ναυπίλιος, από την Ιριμέδεια ο Επιάλτης και ο Ώτος, από τη Γαία ο Ανταίος και η Χάρυβδις, από άλλες ο Κερκύνος και ο Σκίρων). Αφότου ο Ποσειδώνας μεταήδισε σε θεό του πελάγους, η λατρεία του άρχισε να χάνει την πύλιη αυστηρότητα και ο ίδιος να εξελίσσεται σε συναρπαστική μορφή της μυθολογίας. Η επίσημη θρησκεία τον τιμούσε με επιβλητικότερους, παρά πριν, ναούς, οι ναυτικοί όμως προτιμούσαν να επικαλούνται σε θαλασσινούς κινδύνους, αντί του φανταχτερού αυτού θεού, τους Διοσκούρους (που πολλοί τους έβλεπαν να σκεύδουν έπιπτοι στο πλευρό τους, ανάμεσα στο σκοτεινιάσμέν⁴ ουρανό και στα μανιασμένα κύματα), την Αφροδίτη πελαγία ή πόνητα, τη Λευκοθέα (η όλοια, κατά την Οδύσσεια ε 334 κ., έσωσε τον Οδυσσεά προσφέροντάς του το κρηγέμεν⁵ που σκέπασε το πάνω μέρος του σώματός του και με τη μαγική δύναμη του απομάκρυνε κάθε κίνδυνο από το ναυαγό), τον Άλιο γέροντα (που και στο πέλαγος συμπαροστεκόταν και μαντικά χαρίσματα είχε, κατά την Οδύσσεια δ 450 κ.), τον Παλιμόνα (που είχε δικό του ιερό και μυστικές τελετές μέσα στο τέμενος του ισθμίου Ποσειδώνα, Πaus. 2, 2, 1 κ.), την πελαγία Ίσιν (όταν στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια εξαπλώθηκε η λατρεία της) και πολλές άλλες θαλασσινές θεότητες, ιδιαίτερα τους Καβείρους στη Σαμοθράκη (οι ναυτικοί που είχαν μνηθεί στα εκεί μυστήρια δεν φοβόνταν το ναυάγιο ή τον πνιγμό στη θάλασσα) και τον πόντιο Γλαύκο στην Ανθηδόνα και τη Χαλκίδα (οι ανθηδόνιοι της Βοιωτίας έλεγαν πως η δραστηριότητα του μεγάλου αυτού θαλασσινού δαίμονα είχε αρχίσει από τον θαλάσσιο γκερέμ «Γλαύκου πήδημα» της περιοχής: οι ναυτικοί που τον τιμούσαν με λατρεία, αν τον συναντούσαν, μπορούσαν να μάθουν και τα μέλλοντα απ'

1. Το όνομα μαρτυρεί να δίνει ο Ένα υποχθόνιο θεό που έχει την έδρα του κάτω από τους βράχους ή τους ορεινούς όγκους. Wilamowitz, Gl. d. Hell. I, 212. Ο Πίνδαρος Πισθ. 4, 17E χρησιμοποιεί το όνομα «Πετραιός Ποσειδών», αλλά η αρχή της του μεγάλου θεσσαλικού γιορτή λεγόμεν «Πετραιός», δηλ. αελάς «του θεού Πετραιός».

2. Αισχ. Επιάτ. επί Θ., 309: «όδωρ τε δεικνύειν (της κρήνης και του κορυμνίου λίμνη) επίτρεφάσταν παρμένα, δονν' ήσαν Ποσειδών ή γαισίστος Τηθύος τε παίδω».

3. Ν. Βερέκλής, Μνημείων Ποσειδώνων εν Λαρίση, Θεσσαλικά 1958, σελ 29 — 38.

αυτόν, Πaus. 9, 22, 7).

Υπήρχαν ιστορίες και για θαλασσινά τέρατα που προκαλούσαν ναυάγια και πνιγμούς των ναυτικών. Αναφέρονταν όμως και θεοί ή ήρωες απαλαίμονες (που τα εξόντωναν παλεύοντας μαζί τους και γίνονταν μεγάλοι ευεργέτες των ναυτικών που δίδουσαν τις μακρινές θάλασσες). Ανάμεσα σ' αυτούς ήταν, εκτός του Ηρακλή που έφερε το επίθετο απαλαίμων όχι μόνο, γιατί είχε καταπαλαίσει τον Κάρβερο ή το λεοντάρι της Νεμέας, αλλά και γιατι «δάμασε θήρας εν πελάγειον», όπως λέει ο Πίνδαρος (Nem. 3, 23) και ο Δίδυμοσφωλον γιατι καταπαλαίσει επικινδύνο θαλασσινό κήτος στην παραλία της Τάναγρας (Paus. 9, 20, 4). Οι ναυτικοί ήταν περισσότερο ευγνώμονες σ' αυτούς παρά στον επιβλητικό κυβερνήτη του ατρυγέτου πόντου Ποσειδάνα.

Η Αθηνά είναι η δεύτερη μεγάλη μυκηναϊκή θεότητα που επέζησε στα ιστορικά χρόνια. Οι αρχικοί δεσμοί της με τον κάτω κόσμο άφησαν σαφή ίχνη στην εξέλιξη της λατρείας της. Ήδη όμως από τα γεωμετρικά χρόνια μερικά από τα γνωρίσματά της άρχισαν να επισκιάζονται τα γνήσια χθόνια γνωρίσματα, και η Αθηνά να μετακλίπεται με σχετικά γοργό ρυθμό στον τύπο της ουράνιας θεότητας, όπως ήθελε τότε όλους τους μεγάλους θεούς η επίσημη θρησκεία. Η ουράνια θεά η Αθηνά όχι μόνο εξασφάλισε εξαιρετική θέση στο κλασσικό πάνθεο (με τη βοήθεια και του μύθου που την έκανε κόρη του ύψιστου θεού), αλλά μπρόσεσε και να παραμείνει στη γνήσια σφαίρα της θρησκείας. Σ' αυτό διαφέρει από τον Ποσειδάνα, ο οποίος με το νέο περιχόμενο (του θαλάσσιου θεού) έχασε μεγάλο μέρος της θρησκευτικής του σημασίας και επέζησε κυρίως ως επιβλητική μυθολογική μορφή.

Η Αθηνά είναι το καλύτερο παράδειγμα θεάς της παλιάς θρησκείας (της «θρησκείας του τρόμου», όπως την έλεγε η J. E. Harrison) που κατά τη μακρά διαδικασία προσαρμογής της στην ολυμπιακή θρησκεία βαθμιαία απέβαλε τα αρχικά άγρια χαρακτηριστικά της. Ο φόβος που ενέπνεε η θεά έχει την πηγή του στο γοργόνειο που σκότωνε με το βλέμμα του. Μαρικοί νομίζουν πως η τρομακή άπαρξη Γοργόνα-Μέδουσα ήταν αρχικά η ίδια η Αθηνά (Gjurrpe, Gr. Myth., 1201) ή πως με την εικόνα της θεάς συνδέθηκε μια πρωτόγονη ατελειογυρική μάσκα (Harrison, Proleg., 187), δηλαδή προσωπείο φρέσκης που πλούτιζε την αιγίδα της Αθηνάς με τερατόδη δύναμη, ώστε κανένας θεός ή άνθρωπος να μην τολμήσει να αναμετρηθεί με τη θεά. Με το γοργόνειο ως όπλο αυτή κολέμησε τους γίγαντες και νίκησε. Το γοργόνειο είναι το όπλο που την ύψωσε σε κατεζοχήν θεά του πηλίου. Παλιές της εικόνες την παρουσιάζαν ως σεβάσμια «πόντια», καθιστή σε θρόνο, και με μόνο το γοργόνειο στο στήθος (χωρίς δόρυ, κρένος και ασπίδα, βλ. εικ. 109). Όταν ατόνησε η πίστη στην ολεθροφόρα δύναμη του γοργονείου, οι καλλιτέχνες άρχισαν ως θεά του πολέμου να την παριστάνουν με τα συμβατικά όπλα. Ο αθηναίος πλάστης Ένδοιος είναι γνωστό πως απεικόνισε περίπου στα μέσα του δωδ. π.Χ. ειώνα την Αθηνά καθιστή σε θρόνο με την αιγίδα και το γοργόνειο στο στήθος, όπως φαίνεται σ' ένα αρχαίο μαρμαρίνο ακέφαλο άγαλμα που βρέθηκε κάτω από την ακρόπολη και κοντά σ' αυτή (εικ. 110). Το άγαλμα του Ένδοίου ήταν στημένο πάνω στην ακρόπολη (Paus. 1, 26, 4). Ο πλάστης αυτός (ίσως πριν από την οριστική επικράτηση του Πεισιστράτου) μιμήθηκε τη λατρευτική εικόνα της θεάς, το «ουρανοπέτε» ζώονό της, το στημένο στον παλιό ναό της, στην αθηναϊκή ακρόπολη. Την αιγίδα, με τα φίδια τα ελισσόμενα στα κρόσπεδά της τα τόνισαν και οι μεταγενέστεροι καλλιτέχνες (εικ. 111, 117 και 118). Πόσο μεγάλη ήταν η πίστη στη φοβερή δύναμη του γοργονείου φαίνεται από την τελεταική παράδοση για ένα βόστρυχο του που οι τεγέτες τον είχαν σε μεγάλη τιμή σε ναό της Αθηνάς πολιτιάδας που ολέκληρος αποκλειστικά «άδυτος» (εξαιτίας του βοστρύχου), και μόνο μια φορά το χρόνο εισερεπόταν να μπει μέσα ο ιερέας (Paus. 8, 47, 6). Ο βόστρυχος είχε καταστρεπτική δύναμη αουστήθη, και γι' αυτό φυλασσόταν σε κλειστή χάλκινη υδρία (εικ. 112-113). Η υδρία σε περίκλιτη πολιορκία ξεσκαφζόταν από τον άρχοντα, ο οποίος ανέβαινε στις επάλξεις των τειχών. Από εκεί έστρεφε την ακάλυπτη υδρία προς το μέρος των εχθρών, οι οποίοι έσπυζαν

Εικ. 109. (Αριστερά.) Σε παλιότερους τύπους της Αθηνάς αυθηθίζονταν ως κερύραμα πήλινα ειδώλια της Αθηνάς που την παρίσταναν χωρίς κρόνος και χωρίς δόρυ και σπαίδη. Ήταν καθιστή σε θρόνο να σεβάσμια δάσπαινα του κάτω κόσμου, με μόνο το γοργόνειο στο στήθος. Με την ιδιότητα της δάσπαινας του κάτω κόσμου επιγράφεται ο πλάτος στο κεφάλι. Σχεδιστική έγχρωμη απεικόνιση του ειδώλιου στον Van Sackberg, Die Gräber der Hellenen 1837, σελ. 57.

Εικ. 110. (Δεξιά.) Αθήνα αρχαϊκό άγαλμα της Αθηνάς που την παριστά- νει καθιστή, με το γοργόνειο στο στήθος. Το όνομα ταυτίζεται αυθόρμη- με την καθιστή Αθηνά του Ενδόλιου που είδε ο Πausανίας στην αθηναϊ- κή ακρόπολη (1, 26, 4). Εκτός από το γοργόνειο, ο χθόνιος χαρακτήρας της θεάς τονίζονταν με τα πολλά χάλκινα κεφάλια των φοιτών που κρό- βαλλαν από τα σωζόμενες ερύδες των παρθένων της ισιγίας. Ο Ένδοιος δεν παρότρυνε κίνηση τη θεά, όπως οι μεταγενέστεροι καλλιτέχνες, αλλά σε έβασαινο του κάτω κόσμου που ενέπνευε φόβο ως κάτοχος του γοργόνειου.

Εικ. 111. Αθήνα από το δοτικό αίτωμα του ναού του Απόλλωνα της Ερέτριας (χρονολογικό αρχαιότερη των περσικών κολώνων): υπερτονισμένο το γοργόνειο, στη μέση της σιγίας, με τα φιάλη στις πα- ροχές της.

να εγκαταλείψουν την πόλη ή εξολοθρευτούν.

Η βοιωτική ιτωνία Αθηνά που είχε παλιό και σεβάσμιο ιερό κοντά στην Κορώνεια είχε διατηρήσει και στα κλασικά χρόνια γνωρίσματα βασίλισσας του κάτω κόσμου. Συλλατρευόταν εκεί με τον Άδη ακατά τινα μυστικήν αίτταν, όπως λέει ο Στράβων 9, 411. Υπήρχε δηλαδή κερός λόγος που δεν κοινολογούνταν σ' όλους, ο οποίος εξηγούσε την παρουσία της θεάς στο πλευρό του Άδη. Σε φλωρεντινό δακτυλίδιο φαίνεται το ζεύγος των δύο υποχθόνιων θεοτήτων, με βωμό κοντά στην Αθηνά και τρικέφαλο Κέρβερο κοντά στον Άδη. Η Αθηνά φέρει κρόνος, μικρό γοργόνειο στο στήθος και φιάλη στο αριστερό χέρι, η οποία σημαίνει πως αυτή δέχεται τις προσφορές των πιστών, όχι όμως και ο αμείλιχος Άδης (εικ. 114). Χάλκινα αγάλματα των δύο θεών είχε κάνει ο μαθητής του Φειδία Αγοράκριτος, τα οποία σώζονταν και στην εποχή του Πausανία (9, 34, 1). Τότε όμως ο Άδης ταυτιζόταν με το Δία (που ήδη από τον Όμηρο ήταν γνωστός και ως «Zeus καταχθόνιος» ή «των κεκμηκότων», δηλαδή του κάτω κόσμου). Ο Πausανίας βρήκε στο ιερό ζωντανή την παράδοση για την ιέρεια Ιοδάμα που πήγε νύχτα στο τέμενος και είδε μπροστά της την ιτωνία Αθηνά· μόλις

Εικ. 112. (Αριστοφ.) Προφηρειακόν χρόνον εργασίον νόμισμα των τετραγώνων με παράσταση της Αθηνάς, την οποία δεξιότατος ο βασιλεύς της Τεγέας Κηρέας. Η θεά χρίεται την πόλη ένα κλάσμα της Μέδουσας, ο οποίος στο μέλλον θα ήταν το φυλακιστής της πόλης (Πλουτ. 2, 47, 6). Ο κλάσμας με την επικείμενη δύναμη φυλάσσεται στα ιστορικά χρόνια μέσα σε γαλκίνη υβρία, ελιωμένη τον ναό της πολιούχου Αθηνάς στην Ακρόπολη.

Εικ. 113. (Πλάτων δεξιό.) Στο νόμισμα, την υβρία κρατεί με τα δύο χέρια η κόρη του Κηρέα Σικράδα, απεικονιζόμενη ως μικρότερη γυναίκα με μορφή, ανάμεσα στο βασιλιά Κηρέα και στην Αθηνά. Αν ανιέβαντε η Τεγέα να πολεοκρηθεί από εχθρούς, ο βασιλιάς έπρεπε να ανιέβει στο τείχος και να υψώσει τρεις φορές την υβρία προς το μέρος των εχθρών (προηγούμενος έπρεπε να ανοίξει το κεφάλι της υβρίας προσοχώντας να μην αντιπάρει ο ίδιος τον βόστρυχο. Η μυστική δύναμη του βασιρικού εξαρτιότανε τους εχθρούς (Απολλοδώ. 2, 7, 3).

Εικ. 114. (Κόνα.) Παράσταση σε οσφυλοειδή της Θλαμερτιάς ο Ζευς καταβόθρας ή σε μυκηναϊκά χρόνια ο Ίδραος (ταυτίσθησαν και οι δύο με τον 'Αδην) και η Αθηνά ισιωία κάθονται αντικριστά, με τον τρικέφαλο Κέρβερο ανάμεσά τους και ένα βωμό. Η ισιωία Αθηνά ουσιαστικώς, κατά το Σπράβλια 2, 411, στο κεφάλι την Κοράνεια από της, με τον 'Αδην, τον οποίο είδε και ο Παισωνίας στο ίδιο ιερό και τον ονομάζει (καταβόθρας) Δία (2, 34, 1).

όμως αντίκρισε το γοργόνειό της, απολιθώθηκε. Οι βωιωτοί την τίμησαν στο ίδιο ιερό (2, 34, 2).

Εκτός από το γοργόνειο, μόνιμο έμβλημα της Αθηνάς ως χθόνιας θεότητας αποτελούν τα φίδια που κι αυτά συχνά εξαιρούνται από τους καλλιτέχνες και παρουσιάζονται ως πολεμικά μέσα παρόμοια προς το γοργόνειο. Με τη μορφή δρακόντιων, αρκετά μεγάλων, περιβάλλουν το πάνω μέρος του σώματός της και προβάλλουν απειλητικά τα κεφάλια τους προς όλες τις κατευθύνσεις σε αρχαϊκή αγγειογραφία (εικ. 115). Το φίδι παρέμεινε αναπόσπαστο από την Αθηνά ως το τέλος της αρχαιότητας (εικ. 116). Και στη μαρμαρίνη γιγαντομαχία του αετώματος του παλιού ναού της Αθηνάς στην αθηναϊκή ακρόπολη η Αθηνά πρόβαλλε η ίδια κατά του αντιπάλου της γίγαντα ένα από τα φίδια της αιγίδας (εικ. 117), ενώ σε μια μελανόμορφη αγγειογραφία εκπλήτσει το γίγαντα Εγγελαδο με τα φίδια της αιγίδας και ετοιμάζεται να τον αποτελειώσει με το δόρυ (εικ. 118). Στην τελευταία αγγειογραφία απεικονίζεται και πάλι στην Αθηνά και το ιερό κοιλί της, η γλαύκα. Ήταν όσο και το φίδι δεμένο με τη θεά και πολλά το θεωρούσαν ως μέσο επιρρύνηας της ίδιας της θεάς: μια νίκη κατά των περσών έλεγαν πως είχε επιτευχθεί ύστερα από το πέταγμα μιας γλαύκας πάνω από τους έλληνες μαχητές (Αριστοφ. Σφήκας 1086: γλαυῆ γάρ ἡμῶν, πρὶν μάχεσθαι, τὸν στρατὸν διέπτατο). Σε παλαιότερα αθηναϊκά νομίσματα (ήδη από τον 6ο π.Χ. αιώνα) συνηθισμένη ήταν στη μια όψη η προτομή της Αθηνάς και στην άλλη η εικόνα της γλαύκας (εικ. 119). Η γλαύκα που οι λαϊκές δοξασίες, και

Εικ. 115. (Αριστέρα.) Αρχαίοι αγγειογράφοι εξάφισαν εναντίον τη φύβη ως δεύτερο ακαταμάχητο δόλο της θεάς, κλάσι στο γοργήνοα. Η εδώ εικόνα είναι μέρος αγγειογραφίας που παραστάει μετατρέπον τον σπύλι του Γηρόνη και δεξιά τον Ηρακλή μαχόμενον εναντίον του ίδιου του Γηρόνη (από την εικόνα συλλογή αγγειογραφιών του Γερθάρδ, Αυστριακού Βασιλικού Μουσείου).

Εικ. 116. (Δεξιά.) Καλή εκδόσις της στενής σχέσης της Αθηνάς με τη φύβη που δεν είχε ξεχαστεί και στα ύστερα χρόνια της αρχαϊστικής αποστείλν μια ανάλογη απεικόνισις της σε κελόριο μαρμάρινο λαχνοστάτη του δεύτερου μ.Χ. αιώνα (σήμερα στο Βατικανόν), ερρηκτικόν από αρκετά μέρη και ανολοκωτιστό ύψους που ξεκαρπνίει τε δυο μέτρα. Η Αθηνά εντός από το κρόνον (στο κάτω και εμπροσθίον μέρος του οποίου απεικονίστηκαν αντικριστοί δυο ανθρώποι μετρωτοί κήρυκοι και ανάμεσα σ' αυτούς σφιγγά) φέρει στο στήθος και στην κλάση την αυτίδα με φύβη στα κρόσσά της. Επί πλέον ολόκληρη η θεά περιβάλλεται από κελόριο φύβη που από τε πόδια της αναρτήθηκε ως τη φύβη του δεξιού της χερσού, από την οποία είναι την υφή προσηφορά της θεάς. (Φωτογραφία του λαχνοστάτη του W. Ameling, Sculpt. der Vatic. Museen, tav. 2.)

στην αρχαιότητα και σήμερα, την παρουσιάζουν ως κούλι του θανάτου, είχε ισχυρούς δεσμούς με την Αθηνά που ήταν και στο θάνατο παρούσα και στην κέρα του θανάτου τύχη του ανθρώπου.¹

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η καταγωγή και η παλαιότερη ιστορία της Αθηνάς μπορεί να συνοψιστεί στα εξής: ξεκίνησε ως άγρια θεότητα του κάτω κόσμου σαν τη Μέδουσα (όχι το δυναμούχο τελετουργικό προσώπειο, αλλά τη μεγάλη θεά της Θεογονίας, στ. 276, την πάρεδρο του Ποσειδώνα, με την ολεθροφόρα δύναμη του βλέμματός της). Η Αθηνά, προορισμένη να εξελιχθεί σε ευγενέστερη θεότητα (όπως απαιτούσαν οι νεώτεροι χρόνοι), βρέθηκε σ' αντίθεση με τη Μέδουσα και την εξόντωσε για να οικειοποιηθεί τη μεγάλη δύναμή της, την οποία θα χρησιμοποιούσε για την εμπέδωση καινούργιας τάξης στον ηθικότερο και δικαιοότερο κόσμο που επρόκειτο να ανατείλει. Η αντίθεση αυτή μόνο αόριστη απήχηση βρήκε στους σωζόμενους μύθους, την κεντρική ιδέα της όμως την εκφάρσυν με σαφήνεια οι λέξεις του Απολλόδωρου 2, 4, 3 πως η Μέδουσα καρατομήθηκε χάριν της Αθηνάς (αλέγεται δέ ότι ενίωσθι δι' Αθηνά η Μέδουσα έκαρατομήθη). Ο μύθος που παρουσιάζει τον Περότα να αποκαρπνίζει τη Μέδουσα προϋποθέτει επίσης την Αθηνά ως υποκινήτρια και συμπαραστάτιδα του. Έτσι μπορεί η Μέδουσα, η αντιπρόσωπος των φοβερών απ'άντων η «αρχαίωνα θεών, να θεωρηθεί ως απορροφημένη από την Αθηνά, τη μελλοντική αντιπρόσωπο των νεώτερων θεών. Αυτονόητο είναι πως η Αθηνά, αν και υψηλότερης στάθμης θεότητα, δεν

1. Ο Nilsson που καταμάρσισε από της μελέτης του τη χθόνα φύβη της Αθηνάς απείσκει τη σχέση της με τη γλαύκη αλώξ στο ότι το κούλι αυτό αφανεί στις σχηματίς του βρόχου της αθηναικής ακρόπολης (Μίν. - Mycen. Kelle. 1950, 493 κ.). Δεν έδρατνε όμως και τη σχέση της γλαύκης με μυκηναϊκές και μυκηναϊκές θεότητες, γιατί δεν ήξερε προστομικές παρουσιάζεις του κούλιού αυτού (ο.π., σελ. 494), κρινόντε δηλ. τη γλαύκη (σε άλλο χρόνο, που είχε βρεθεί στα 1938 ο Διδέρσις σε μακρινό τόφο του Κακόβου και την είχε παραβάλει με όμοια από την Κρήτη (Αθ. Μην. 1939, 271). Αργότερα βρήκε και ο C. Blegen γλαύκες σε θαλάσσιό τόφο κοντά στο ανώτερο του Εφελισιού, καθώς και ο Σκ. Μαρνίνας άλλου στη Μεσοστία. Εξαιτίας των εκδόων γλαυκών που έμειναν σε μυκηναϊκό ύψους, ο Μαρνίνας υποστήρατε την άκαρξη στην Πύλο θεός του θανάτου που έμβλημά της ήταν η γλαύκη (Die Epiendgötter von Pylos, Athen. Mitt. 1968, 167 κ.).

2. Αυτονόητο είναι πως πρέπει να εγκαταλείφεται η σχετική

με την καταγωγή της Αθηνάς θεωρία του Nilsson, πως δηλ. είναι η ίδια η (επιφανής) ανατοχική θεά, δηλ. η προσέτρητο του μινωικού ανατόχου (η «πόνητα λαβρινόβου»), η οποία στην πρωτοεπίσημη Ελλάδα έγινε κολομακή θεά, εξαιτίας των κολομακικών συνηθειών των εταμών.

Οι μύθοι, ειδικά για τη γέννηση της Αθηνάς, ούτε σύμφωνα ήταν μεταξύ τους ούτε ως λογική την παρουσίασαν, γιατί άλλοι διατηρούσαν πως δεν είχε μητέρα, αλλά γεννήθηκε απ' ευθείας από το κεφάλι του Δία ξεπηθόντας «άνωθεν» από (Απολλόδ. 1, 3, 6) και άλλοι έλεγαν πως η θεά είχε πατέρα τον Ποσειδώνα και μητέρα μια κόρη του Γεκενοού και πως ήρθε στον κόσμο μαζί με άλλα που έσυρθη' έφρα, ώστε ειδικά από την αρχή να της δοθεί η προνομία νικητής (Μέγας Έπιμ. 479, 30). Η λύση ιδίως της υπεξείδης από το κεφάλι του Δία γέννησης) είναι απολείτωση της απηχισίας των μυθολογικών των νεομινωικιστών χρόνων που προσπάθισαν να υψώσουν μια χθόνα θεά σε ουράνια.